

УДК 340.12(477)

Б. Андрусишин, доктор історичних наук, професор, проректор з навчально-методичної роботи гуманітарних інститутів Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, заслужений діяч науки і техніки України

Юридичні та фактичні підстави незалежності Української держави

Час у понад двадцять років державної незалежності України примушує нас озирнутися назад, спробувати осмислити і пройдений шлях, і запал «реформізму» та розібратися у причинах перемог і поразок, у механізмах, які ведуть до внутрішнього протистояння і не дають можливості для поступального динамічного руху українського суспільства вперед. На ці та багато інших важливих питань державотворення, на які чекає українське суспільство, на наш погляд, не можна знайти відповіді, не звернувшись до глибинних первнів, які лягли (чи могли лягти) в основу підвалин новітньої Української держави як у внутрішньому, так і у міжнародно-правовому вимірах. Одним із найважливіших питань у зазначеному контексті є проблема спадкоємності української державності.

24 серпня 1991 р. Верховна Рада УРСР проголосила Україну незалежною державою («за» — 346, «проти» — 1). У своїй статті, підготовленій до 20-річчя незалежності України, академік Ю. С. Шемшученко пише: «На шляху розвитку національного державотворення і правотворення були як успіхи, так і невдачі. Утім незаперечним є те, що Україна за роки незалежності стабілізувалася як суверенна держава, з якою рахуються і яку поважають у всьому світі. Біографія України як незалежної держави офіційно розпочалася з Акта проголошення незалежності України (24 серпня 1991 р.). Але передумови для цього заклалися всією історією боротьби українського народу за свої права і вольності. Не раз здавалося, що ця боротьба принесе довгоочікуваний успіх. Проте в силу суспільно-політичних зовнішніх причин і внутрішніх суперечностей питання незалежності повсякчас зависало у повітрі»¹.

¹ Шемшученко Ю. С. 20 років пошуків і сподівань / Ю. С. Шемшученко // Держава і право суверенної України: проблеми теорії і практики : матеріали наук. конф. до 20-ї річниці незалежності України (Київ, 21 черв. 2011 р.). – К. : Юрид. думка, 2011. – С. 3.

Не можна не погодитися також і з академіком В. М. Литвином, що проголошення Україною Акта незалежності — подія не одного дня, а завершення історично тривалого періоду боротьби українського народу за цю незалежність між старим і новим життям нашої держави, але та межа утворюється досить складно, інколи з відкатами назад, зі стихійними пошуками своєї дороги¹.

У цьому зв'язку принагідно звернутися до державотворчих кроків України у перші місяці та навіть тижні своєї незалежності. Так, 12 вересня 1991 р., тобто майже за два з половиною місяця до Всеукраїнського референдуму 1 грудня, Верховна Рада України прийняла Закон № 1543-ХІІ «Про правонаступництво України». У Законі Верховна Рада України проголошувалася найвищим органом державної влади України, а Конституція УРСР як Основний Закон залишалася чинною до ухвалення нової Конституції України. На території України продовжували діяти закони та інші акти УРСР, якщо вони не суперечили законам України, ухваленим після проголошення незалежності. Продовжували свою роботу органи державної влади і управління, прокуратура, суди та арбітражні суди. Кордон СРСР, що відмежовував територію України від інших держав, та кордон між Українською РСР і Білоруською РСР, РРФСР, Республікою Молдовою станом на 16 липня 1990 р. став державним кордоном України. Україна підтверджувала свої зобов'язання за міжнародними договорами УРСР і ставала правонаступником міжнародних прав і обов'язків Союзу РСР, за договорами, укладеними до 1 липня 1991 р., Україна також надала громадянство всім громадянам Союзу РСР, які проживали на її території на момент проголошення незалежності, і гарантувала кожному громадянину забезпечувати права людини незалежно від національності та інших ознак відповідно до міжнародно-правових актів про права людини². 1 грудня 1991 р. на Всеукраїнському референдумі 90,32 % його учасників, а це 28 мільйонів 804 тисячі 71 особа, підтримали Акт проголошення незалежності України.

Відразу ж після демократичного здійснення внутрішньої легітимації незалежності України на референдумі почалась її легітимація ззов-

¹ Литвин В. М. Методологічні аспекти історичного пізнання в дослідженні Української держави і права періоду незалежності / В. М. Литвин // Держава і право суверенної України: проблеми теорії і практики : матеріали наук. конф. до 20-ї річниці незалежності України (Київ, 21 черв. 2011 р). – К. : Юрид. думка, 2011. – С. 11.

² Голос України. – 1991. – 24 верес.

ні. Протягом першого року самостійності Україну визнало більш як 130 держав. Дипломатичні відносини було встановлено в повному обсязі зі 110 з них, а 40 країн відкрили свої представництва в Києві. Нині в Україні представлені дипломатичними представниками 123 іноземні держави, зокрема 73 — послами у ранзі Надзвичайних і Повноважних, які мають свої резиденції у Києві, і 59 — представляють свої уряди в Україні за сумісництвом...¹

8 грудня 1991 р. у Біловезькій Пуці біля Мінська була підписана угода між Росією, Україною та Білоруссю як державами — засновницями СРСР про створення Співдружності Незалежних Держав (СНД). В угоді було констатоване припинення існування СРСР як геополітичної реальності та проголошено створення СНД. Незважаючи на це, у сучасній українській науці міжнародного права, мабуть, дискусійним є питання про те, коли виникла Україна як суб'єкт міжнародного права. Це, здавалося б, на перший погляд, досить просте питання викликає багато емоцій залежно від того, яку політичну чи ідеологічну позицію займає той чи інший автор.

Одні вважають початком української державності 24 серпня 1991 р., тобто момент проголошення Акта про незалежність України, інші, і серед них Президент України Л. Д. Кучма, наголошували, що правильніше було б день нашої незалежності святкувати не 24 серпня, а 1 грудня. Як про точку відліку української державності говорили і про 22 січня 1918 р. — день проголошення незалежності Української Народної Республіки. Цей день символічний удвічі тому, що рік згодом було проголошено об'єднання Української Народної Республіки і Західноукраїнської Народної Республіки. «Ця дата нагадувала би нам, що не Сталін з'єднав нас в одну державу (та ще й, як натякають деякі, штучно), що українці одного разу, хоч і ненадовго, але зробили це своєю волею і своїм героїчним зусиллям. Цей день, день Злуки, з меншим обґрунтуванням можна було б назвати днем України»².

Водночас частина українських націоналістів вбачає початок України як держави в «Акті проголошення відновлення Української держави» від 30 червня 1941 р., називаючи дороговказом і орієнтиром українського народу в його новітній історії «...22-й січень 1918/19 рр. У цій

¹ Див.: Пізнаємо Україну 20 років Генеральній дирекції з обслуговування іноземних представників : наук.-поп. нарис / Б. Гуменюк, В. Денисенко, О. Кийков, В. Туркевич. – К., 2012. – С. 22.

² Кучма Л. Д. Україна – не Росія / Л. Д. Кучма. – М. : Время, 2003. – С. 433–434.

даті український народ бачить у змістовленні свого національного державного ідеалу»¹.

Суперечність закладено вже в тому, що проголошена 24 серпня 1991 р. незалежна Українська держава у формально-правовому значенні, на думку ряду юристів-міжнародників, вже була суб'єктом міжнародного права і державою, як член ООН, згідно зі Статутом якої членом цієї організації можуть бути лише держави. Проте входження УРСР до складу ООН аж ніяк не розмивало унітарної природи Союзу РСР. Це розуміли представники українського самостійницького руху, один з очільників якого 2 травня 1945 р. звернувся до керівника конференції у Сан-Франциско з нагоди утворення ООН, в якому заявив про неправомірність представника радянського уряду України виступати від імені всього народу, оскільки останній є уярмленим режимом. Це була пропагандистська акція самостійників, яка мала на меті привернути увагу світової спільноти до боротьби українського народу за самостійну державу².

Зрозуміло, що на рішення надати членство в ООН Україні вплинули важливі політичні чинники того історичного періоду, однак не можна ігнорувати і те, що членство України в ООН стало своєрідною даниною і визнанням із боку світового співтовариства того колосального внеску, який зробив український народ для порятунку світу від німецького фашизму.

Серед науковців існує тенденція розглядати українську державність і право останніх 20-ти років у відриві або без наступництва з радянською державністю України. Як результат — важко пояснити, чому вважаємо, що незалежній Українській державі всього лише 20 років, але чому стоїть наш підпис під Статутом ООН?

Очевидно, можна говорити про обсяг міжнародної правосуб'єктності України у радянський період, але позбавляти її державності взагалі — це вкрай ненауковий підхід.

Для того щоб розібратися в питанні щодо моменту виникнення Української держави, слід повернутися в той історичний період, коли припинила існування Російська імперія та на її території виникла низка утворень, що претендували на статус «держави». Якщо ми погля-

¹ Стецько Ярослава. 30 червня 1941. Проголошення відновлення державності України / Ярослава Стецько. – Торонто – Онтаріо – Нью-Йорк; Лондон, 1967. – 464 с.

² Шайкан В. О. Ідеологічна боротьба в Україні періоду Другої світової війни 1939–1945 рр. : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / В. О. Шайкан; Переяслав-Хмельницьк. держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди. – Переяслав-Хмельницький, 2011. – С. 29.

немо на територію України, то зазначимо, що в той період було кілька центрів влади (урядів), кожний з яких вважав себе урядом України загалом. Зокрема, це була Центральна Рада, уряд УНР у Києві та пробільшовицький уряд у Харкові. Обидва уряди вважали себе єдиною легітимною владою на території України. Питання полягає в тому, щоб визначити, який саме з цих урядів був із погляду міжнародного права легітимним, а отже, чию із зазначених урядових версій виникнення Української держави слід взяти за основу.

Стверджувати те, що Україна як суб'єкт міжнародного права виникає 12 (25) грудня 1917 р. після того, як I Всеукраїнський з'їзд Рад¹ оголосив Україну республікою рад, як мінімум, некоректно. По-перше, тому що на 12 грудня більшовики не контролювали і не здійснювали ефективного керівництва більшістю території України. По-друге, переважна частина населення тогочасної України не підтримувала українського радянського уряду, який за аналогією з Генеральним секретаріатом називався Народним секретаріатом, а проголошена більшовиками держава своєю назвою обрала також — УНР і лише згодом почала називатися УСРР, яка легітимізувалася методами репресій, шляхом масового терору та нав'язуванням державної ідеології.

Про підтримку політичної платформи УНР і більшовицької форми влади в Україні наприкінці 1917 на початку 1918 р. свідчать вибори до Всеросійських установчих зборів, де блок партій та політичних сил Центральної Ради здобув визначну перемогу: 77 % голосів здобули українські соціал-демократи і есери, а більшовики — 10 %, тобто у 2,5 рази менше, ніж загалом по Росії (24 %), а також результати до Всеукраїнських установчих зборів, де списки українських партій отримали 69,76 % голосів, а 19,18 % (за їхніми даними — 17,7 %) більшовики. Установчі Збори були спробою утворити українську державність парламентарським шляхом. Через зайняття Києва більшовиками Українські Установчі Збори не були скликані. Ідея Українських Установчих Зборів була відновлена у формі Українського сейму (доби Гетьманату) та Трудового конгресу (доба Директорії УНР)².

Джерела легітимності певної влади визначають специфіку набуття легітимності політичної влади для кожної конкретної країни, формуючи при цьому її національну модель. «Легітимність, — зазначає по-

¹ Див.: Королівський С. Перший з'їзд Рад України / С. Королівський ; Держ. вид-во політ. л-ри УРСР. – К., 1957. – С. 63, 71.

² Андрусішин Б. Установчі збори / Б. Андрусішин // Політична енциклопедія. – К., 2012. – С. 740–741.

літолог Є. Г. Цокур, — це та нерозривна складова, віртуальний ресурс, який дозволяє особистості поступатися своїми правами та свободами на користь суспільних інтересів та державно-політичних пріоритетів. Певною мірою легітимність — це віра в надзвичайні здібності та бажану ефективність роботи владних структур, викликана бажанням покращення власного життя, досягнення суспільного прогресу, романтизація влади, вчинки, події і т. д. Цей ресурс може бути як безмежним, так і вичерпним. Від ефективності дій владно-політичних структур та лідерів залежать його рівень, дієвість, можливість і тривалість використання легітимного потенціалу суспільства»¹.

Питання легітимації радянської влади в Україні, що закріпилася у боротьбі з українськими національними урядами в добу Національно-демократичної революції 1917–1921 рр., належить до неоднозначних і дискусійних проблем історії держави і права України ХХ ст. і вимагають переосмислення з нових позицій. Як відомо, УНР впала внаслідок військової поразки від більш як мільйонної Червоної армії. Але утримувати Україну тільки силою було неможливо. Щоб зняти присмак окупаційності радянської влади, Російська комуністична партія (більшовиків) та їх українська філія — КП(б)У, — пише дослідник названих процесів Н. О. Дмитрасевич, — мали переконати український народ у тому, що радянська влада є його владою. Задля цього більшовики визнали проголошену 6 січня 1919 р. УСРР формально незалежною державою з власними владними структурами та «самостійною» зовнішньою політикою².

Визнання сучасною Українською державою своєї спадкоємності від УНР наводить на цікаві роздуми не лише щодо легітимності публічної влади, підпорядкування населення, а й з приводу кордонів та українських етнічних територій. Сучасна Україна, як підкреслює відомий український філософ В. П. Андрущенко, має досить чітко визначені кордони й до жодного із сусідів не висуває територіальних претензій. Водночас учений пише про незаперечний історичний факт, що в повоєнні роки до складу України не увійшли всі українські етнічні землі, і наводить дані Ф. Д. Заставного про те, що у Польщі залишилось

¹ Цокур Є. Г. Джерела легітимності політичної влади в контексті взаємодії держави та громадянського суспільства : автореф. дис. ... д-ра політ. наук / Є. Г. Цокур. – К., 2012. – С. 14–15.

² Дмитрасевич Н. О. Внутрішній та міжнародний аспекти легітимації радянської влади в Україні в 1917–1922 рр. : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Н. О. Дмитрасевич ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2011. – С. 1.

19,5 тис. км²; у колишній Чехословаччині — 26 тис. км²; у Румунії — 1,7 тис. км. Поза межами України опинились не включені до її складу південні землі Брянської, Орловської, Воронізької та Курської області, де в 20-х роках переважали українці (43,9 тис. км², 2,4 млн чол. у 1926 р.), Східна Донщина (західна частина Ростовської обл. 23,8 тис. км², 0,9 млн чол.), частина Ростовщини й Кубані (46,6 тис. км², 1,9 млн чол.) та інші, з переважанням українського населення. Чекає свого уточнення на етнічних засадах кордон між Україною і Білорусією¹.

Цікаво, що для зовнішнього вжитку українська радянська державність являла собою конституційний режим безпосередньої демократії. Суверенним носієм влади проголошувалися пролетарські маси, які утворювали ради. Насправді ж за фасадом влади рад приховувалася диктатура більшовицької партії².

Після проголошення СРСР 30 грудня 1922 р. і входження до його складу УСРР, остання з формально-юридичної точки зору не припинила своєї правосуб'єктності, оскільки радянська Україна зберегла в Союзній державі свій суверенітет, отримавши навіть конституційне право на вихід із СРСР (у боротьбі за практичну реалізацію цього права, до речі, український правозахисник, юрист Л. Г. Лук'яненко був засуджений до смертної кари). Отже, з формально-юридичного погляду Україна навіть за часів СРСР була суверенною державою, що створило необхідні юридичні передумови для реального суверенітету і проголошення у конституційний спосіб, за словами Л. М. Кравчука, реальної державності України, коли така історична можливість виникла у 1991 р., і новостворена держава стала повноправним суб'єктом міжнародного права.

До речі, західна доктрина міжнародного права також визнавала міжнародну правосуб'єктність України в рамках такої специфічної федерації, як СРСР. Водночас такий підхід не сприймався тими державними силами, які вважали себе справжніми легітимними спадкоємцями української державності до її військової поразки на початку 20-х років ХХ ст., перш за все ДЦ УНР та інші самостійницькі сили.

¹ Див.: Андрущенко В. П. Організоване суспільство. Проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть: Досвід соціально-філософського аналізу / В. П. Андрущенко. – К.: ТОВ «Атлант Юемсі», 2005. – 498 с. – С. 73.

² Дмитрасевич Н. О. Внутрішній та міжнародний аспекти легітимації радянської влади в Україні в 1917–1922 рр.: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Н. О. Дмитрасевич; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2011. – С. 14.

Покинувши землі України наприкінці 1920 р., Голова Директорії УНР і її Уряд «прийняли на перший погляд непосильне завдання — продовжити всіма доступними їм засобами дію за повернення Україні державної незалежності. Вони ніколи не визнали зобов'язуючими для українського народу ані насильне включення України в склад СРСР в 1922 році, ані диктату держав-переможниць Першої світової війни, які потвердили включення українських земель в склад польської, чехословацької і румунської держав. Вони вірили, що український народ ніколи не погодиться з тим, щоб повернути йому права бути господарем у своїй незалежній державі»¹.

Незалежність не є встановленою раз і назавжди даною. Її треба оберігати, за неї треба боротися, її треба наповнювати реальним змістом. Це стосується передусім реального проведення системної конституційної реформи. Важливим кроком у цьому є Указ Президента України «Про створення Конституційної Асамблеї» від 17.05.2012 р.², а на міжнародній арені умовою нашої незалежності є європеїзація політики України. Про вибір і вірність євроінтеграційного курсу неодноразово говорив Президент України В. Янукович.

У процесі розробки нової Конституції України ми маємо вдосконалити основи української державності, ґрунтуючись на традиціях демократії, народоправства, тому доцільно використати досвід, врахувати багатовіковий історичний шлях створення та функціонування державності в Україні і відобразити його у процесі роботи над вдосконаленням Конституції України, щоб знову не виникало запитання, чому ми відмовилися від нашого багатого історичного надбання.

Сподіваємося, що Конституційна Асамблея, створена з метою напрацювання пропозицій щодо змін до Конституції України на основі узагальнення практики реалізації Основного Закону України, з урахуванням досягнень та тенденцій розвитку сучасного конституціоналізму, забезпечення залучення в установленому порядку до роботи провідних учених, представників громадянського суспільства і різних політичних сил, міжнародних експертів Європейської Комісії «За демократію через право» (Венеціанська Комісія), експертів інших міжнародних установ та організацій, дасть відповідь і на питання про спадкоємність української державності.

¹ Микола Плав'юк. Назв. праця. – С. 368–369.

² Про Конституційну Асамблею [Електронний ресурс] : Указ Президента України № 328/2012. – Режим доступу: www.president.dou.ua/documents/14752.html.

Андрусишин Б. Юридические и фактические основания независимости Украинского государства

В статье рассматривается вопрос правонаследия новейшей украинской государственности, проблема ее легитимации на международной арене, правонаследие, влияние на эти процессы общественной памяти.

Ключевые слова: Акт о независимости Украины, СНГ, СССР, ДЦ УНР, УССР, ООН, Центральная Рада, большевики, Директория, федерация, Конституционная Ассамблея.

Andrusyshyn B. The legal and factual basis of independence of the Ukrainian state

The question of succession of the newest Ukrainian state system is examined in the article, problem of its legitimization in the international arena, influence on these processes of public memory.

Keywords: An act is about independence of Ukraine, CIS, USSR, DC UNR, USSR, UNO, Centralna rada, bolshevists, Directory, federation, lawsubektivist, Constitutional Assembly.